

Emlékezés Ballagi Mórról.*

Budapesti református főiskolánk előjárósága október 7-dikét, Török Pál elhunytának (1883 okt. 7.) évfordulóját, iskolai emléknappá, az iskola jóltevőinek emléknapjává tette, mely alkalommal felváltva az iskola alapítójának és nagyobb jóltevőinek emlékét szoktuk kegyeletes megemlékezésekben felújítani. Mert ama halhatatlan érdemű férfiú, a ki budapesti theologiai akadémiánkat 1855-ben, főgimnáziumunkat 1859-ben Isten kegyelméből és a jó emberek segítségével megalapította, Török Pál volt; ama jó emberek legjava pedig, a kik a nagy alapítónak korszakos alkotásában főfő munka- és segítőtársai valának, a theologiai akadémiára nézve Ballagi Mór, a főgimnáziumra nézve Gönczy Pál volt.

Ebben a történeti nevezetességű triumvirátusban az a nagy eszme lelkesítette a tagokat, hogy a magyar reformátusságot Budapesten fő- és középiskola alapításával intézményesen megszilárdítsák. A magyar protestantizmus történetében csaknem példátlan az az egyetértő, összhangzatos és bátor cselekvés, melylyel ez a három bölcs és jó ember abba a merész vállalkozásba fogott, hogy a hazánk fővárosából egy egész századig száműzött reformátusságnak magyar keresztényen nevelést biztosító és józan tudományt terjesztő főiskolát állítsanak. Merészséggel határos bátorságuk abban nyilvánult, hogy hatalom és pénz nélkül, pusztán eszményi lelkesedésből fogtak munkához. Mert iskolát alapítani állami hatalmi erővel vagy nagy alapítvány segítségével, ehhez csak szervező erő és rendező bölcsesség szükséges; de iskolát alapítani hatalom és pénz nélkül, ehhez teremtő erő és oly apostoli buzgóság kell, mely az alapításhoz szükséges anyagi és erkölcsi erőket is elő tudja állítani. A Török-Ballagi-Gönczy munkája ilyen Isten ihlette teremtő munka volt. Török tervez, szervez, inspirál, apostolkodik, pénzt gyűjt; Ballagi főleg a theologia megszilárdításában és szellemi erősítésében segédkezik; Gönczy

* A budapesti református főiskolai jóltevők emlékűnnepén, október 7-én tartott emlékezés.

a saját nevelőintézete és nagy kormányzó ereje átengedésével főként a főgimnázium megerősítésében aratja hervaðhatatlan babérjait. A pesti főiskola eszméje nem e triumvirátus köréből pattant ki: régi vágya volt az a pesti reformátusság jobb-jainak; de az eszme valóra váltása a Török-Ballagi-Gönczy-féle triumvirátusnak elévülhetetlen kulturtörténeti érdeme. S abból a verejtékes munkából, mely ezt az érdemet kivivta, busásan kivette a maga részét Ballagi Mór, ez a sokoldalú tudós, lánglelkű író és jó ember, a kiról most megemlékezni kívánok.

Ha igaz az, hogy az embert általában, a kimagasló egyént különösen azok az életviszonyok magyarázzák, a melyek között születik, felnő és Isten-adta tehetségeit kifejti, kétszeresen igaz ez a Ballagi Mór esetében, a ki nagy szegénységben született, irtóztató nyomorúságban növekedett, mindig a maga erején, szülői támogatás nélkül tanult, de Isten különös kegyelméből kiváló tehetsége és vasszorgalma szárnyain mégis a magyar haza és magyar vallás legjobbjai közé emelkedett. Ez a csudálatos emelkedés a Ballagi életének egyik megragadó ethikuma. Valószínűleg 1815-ben a zemplénmegyei Inócz községben született, a hol atyja szegény kisbérló volt, a kit egy tűzvész 1821-ben teljesen koldusbotra és az adósok börtönébe juttatott, s míg a tönkrement apa börtönben sanyarog, héttagú családja egy álló évig szilván és vadkörten tengődik. Börtönéből kiszabadulva, a szerencsétlen apa zugiskolatanító lesz s hat esztendeig 120—180 váltóforint fizetésen nyomorog a tiszántúli részeken, a hol Mátészalka, Nagyszöllös, Ungvár, Ujhely, majd Debreczen és Nagykároly ad ideig-óraig tartó menhelyet a valóban inséges családnak. Ám a kis Móriczot nemcsak meg nem törte, hanem még edzette, jellemét megaczelozta a szenvedéseknek ez az irtóztató iskolája. Lelke, mint a pálma nőtt a terhek alatt és megszilárdult benne az a jellemerő, mely látszólagos engedékenysége mellett is egyik alapvonásává izmosult a későbbi Ballagi Mórnak. Tizennégy éves korában azzal lepi meg atyját, hogy Nagyváradra megy, pappá képezni magát. Apja átadja neki összes örökségét: két váltóforintot, jó tanácsait és atyai áldását. S a bátor gyermek ezzel az útravalóval nekivág az életnek. Nagykárolyból elgyalogol Nagyváradra, hol iszonyú nyomorúságban, önmérsztő szorgalommal tölt két évet, nappal önfentartásáért küzdve, az éjszakák nagyobb részét tanulásra fordítva. És milyen módon! A nagyváradai templomok csarnokai, melyek éjjeli szállásul szolgáltak, és az utczai lámpások, a melyek alatt tanult, sokat beszélhetnének egy vasszorgalmú szegény ifjú szenvedéseiről. De a mi szegény ifjú embertünk nem tágít,

magasra törő lelkét olthatatlan tudományszomj hevíti, ragadja. Hallotta már hírét a pápai magasabb iskolának: neki oda kell mennie, hogy tovább képezze magát.

Ismét nyakába veszi az országot s Nagyváradról Pesten át Pápára gyalogol. Pesten egyik kedves könyve árán eresztik át Budára a hajóhídon s ő toronyirányában Pápára ér, a hol csak félévig tartózkodik, s aztán a nyomorúságtól kényszerítve kimegy házi tanítónak, előbb Móra, majd Surányba. Most jut először túrhető életviszonyok közé. Surányban a plébános latin és görög könyveket kölcsönöz neki s némi utasításokat ad e nyelvek tanulásához, a mit a nagyratörő ifjú oly nagy kedvvel és oly sikerrel végez, hogy másfél év múlva levelet ír Tarczy Lajos pápai professorhoz, melyben arra kéri, hogy vegyék fel őt a filozófiára, azaz a mai gimnázium 7-dik osztályába. Tarczy biztatására a 18 éves ifjú ismét Pápára megy, a szigorú fölvételi vizsgálatot kitűnően megállja s a filozófiai osztályok befejezése után Budán beiratkozik a polytechnikumba. A műegyetemen oly kitűnően tanult, hogy a latin nyelven tartott előadásokból tanulótársainak magánórákat adott és ebből tartotta fenn magát. E mellett szorgalmasan irogatott a „Hasznos Mulatságok“-ba és a „Pester Tagblatt“-ba. De a technika egyik legkitűnőbb növendéke hitfelekezeti okokból mérnöki oklevelet nem nyerhetett.

Nagyratörő ifjúnkat ez a középkori eljárás mélyen elkeserítette, de kétségbe nem ejtette. Nagy a világ, a bátraké benne a szerencse, van még isteni gondviselés, gondolá magában, és még merészebb dologra szánta el magát. Párisba ment az oklevél megszerzése végett, noha akkor még alig tudott valamit a francia nemzet nyelvéből. Nélkülözés és szenvedés a kísérője itt is, egy ideig. A fényes világáros egyik zugutcájának szellős padlásszobácskája sokat beszélhetne merész fiatal emberünk létért való küzdelmeiről. De a gondviselés itt is vele volt. Abban az évben, 1840-ben, a magyar országgyűlésen a zsidók emancipációja került szőnyegre. A nemzet jobbjai, köztük Eötvös József báró, azzal bízták meg a már ismert nevű, jó tollú fiatal embert, hogy indítson mozgalmat a zsidók körében az emancipáció előfeltételéül követelt magyarosodás érdekében. Erre a 25 éves lelkes ifjú még Párisban megírja a Zsidókról című jeles röpiratát, melyhez Vajda Péter irt lendületes előszót. Megbízatásának sikeresen megfelelő, Eötvös báró hívására hazajön s itthon egész erővel nekifekszik a zsidók megmagyarosítása hazafias ügyének. Imádságos és más áhitatos könyveket fordít és ír számukra, és iszonyú erőfeszítéssel nagyon rövid idő alatt magyarra for-

dítja Mózes öt könyvét és Józsué könyvét, még pedig oly kiváló sikerrel, hogy, mint Toldy Ferencz írja, a fordítás „a mi bibliai irodalmunkban eladdig utol nem ért szépséggel adja Mózes és csak Józsuében érezteti a fárasztó munka lankadását“.

Ez a munkája szerezte meg Ballaginak az első kitüntetést, a mennyiben a m. t. Akadémia még ugyanazon évben (1840-ben) levelező tagjává választotta a 25 éves fiatal embert. S ez a megtiszteltetés míg egyfelől személyes összeköttetésbe hozta őt a haza legelső fiaival, addig másfelől még erősebben sarkálta tetszovár lelkét a nemzetépítés dicső munkájában. Eötvös útján megismerkedik és bizalmas érintkezésbe jut Széchenyi Istvánnal és Kossuth Lajossal, a nemzet első nap-számosaival, s ezzel belekerül a negyvenes évek ama nemzeti és eszményi sodrába, mely az újabb Magyarországot megalkotta; abba a hősi küzdelembe, mely az osztrákositó önkényuralom alatt elalélt magyar nemzetet álmából felébresztetni, mely az osztályjogok és kiváltságok nyügei alatt szenvedő népet politikailag felszabadítani, az alkotmány sánczai közé bevenni, mely az idegen szellemén élösködő tudományt és irodalmat szabaddá, erőssé és magyarrá tenni tűzte ki magasztos céljául. Ennek a szellemi honfoglalásnak nagy eszméje a Ballagi fogékony lelkét is megragadta s ebből a nagy nemzeti munkából a zsidók megmagyarosításával akarta kivenni a természet-szerűleg reá váró részt. Hogy a zsidók megmagyarosításának mélyebb és biztosabb alapot vessen, magyar rabbi-szeminárium felállításának eszméjét veti fel Kossuth „Pesti Hírlap“-jában s a szép tervnek Széchenyi István grófot, a legnagyobb magyart is megnyeri, a ki e célra 200 frttal nyitotta meg az aláírást. De a dúsgazdag s csaknem teljesen német pesti zsidó hitközség, melyet az eszme pártolására külön memorandumban is fölkéret, a méltán várt ezrek helyett csak 140 váltó frtot és egy hideg jegyzőkönyvi kivonatot szavazott meg, mely szűkkeblű határozat a lelkes magyar tudóst végleg elkeserítette. Mikor látta, hogy ez a nagy nemzeti és kulturális misszió éppen az érdekelt felekezet szűkkeblűségén és nem akarásán hajótörést szenved: lelke végleg meghasonlik velük, szíve teljesen elfordul tőlük, kimegy Tübingába — filozófiát és protestáns theológiát hallgatni és tanulmányozni.

Tübingában a nyelvészetben Ewald, a bibliai kritikában Baur, a hittanban Beck, ezek az európai hírvű tudósok lőnek a Ballagi mesterei, a kiknek vezetése alatt a nagytehetségű tanítvány hamarosan magas tudományos színvonalra emelkedik. Itt Tübingában nyer 1843-ban bölcsészettudori oklevelet; itt Tübingában ismerkedik és barátkozik meg Székács Józseffel, a később

pesti luth. lelkészszel, a kivel egész haláláig a legbensőbb barátságban élt. A két erős lélek már Tübingában sok nemes egyházi és irodalmi eszmét cserélt, sok szép tervet szőtt a végre, hogy miként a nemzet nagy napszamosai a politikai Magyarországot és nemzetet, ők a protestáns Magyarországot és egyházat rázzák föl elaléltságából. Itt érlelték meg magok között a két protestáns egyház uniójának eszméjét, a minnek Ballagi egész életében lelkes apostola volt sajtóban és zöld asztal mellett egyaránt. Itt beszélték meg egy közös protestáns egyházi és iskolai lap megindításának tervét, a melyet Székács a Török Pál társaságában pár év múlva valóra is vált, s melyet a szabadságharcz leveretése miatt bekövetkezett halot-
taiból Ballagi támaszt fel (1859).

Hazájába visszatérve, a már országszerte ismert fiatal tudós hamarosan tanári állást nyer a szarvasi luth. főgimnáziumnál, melynek hírneves tanárához, Vajda Péterhez, korábbi barátság fűzte. A két rokonlélek hamar megértette egymást. Mind a ketten lelkes magyarok, s mind a ketten a toll és szó mesterei, a magyar közművelődés buzgó apostolai. Tanári teendőjük mellett a szarvasi tót nép megmagyarosítását tüzték ki czélul s egymással szövetkezve, egymást felváltva tartották az első magyar prédikációkat a szarvasi evang. templomban. E hazafias munkájában érte Ballagit 1848-ban báró Eötvös József közoktatásügyi miniszternek az az értesítése, hogy a pesti egyetemen a keleti nyelvek tanárává van kiszemelve. Erre Ballagi a szarvasi tanárságáról lemondott, de a közbe jött szabadságharcz miatt egyetemi tanszékét nem foglalhatta el, hanem mint a haza többi hű fia, ő is kardot kötött s honvédkapitányi ranggal Görgey és Aulich mellett előbb táborkari, később hadelnöki titkárként működött, s ő fogalmazza Görgey és a hadügyi kormány tüzes proklamációit. Szabadságharczunk gyászos bukása után az abszolút kormány nem engedte meg, hogy a notorius honvéd tovább tanárkodjék és mint gyanús forradalmárt Szarvasra internálta. Ballagi pedig, hogy családját fenntarthassa, megtakarított pénzecskéjével földet bérel Kondoroson, a mi oly jól ütött ki, hogy e vállalatával megveti anyagi jólétének alapját. Amde időközben, 1851-ben, a kecskeméti reform. theologiai intézethez kap tanári meghívást, melyet el is fogad és nagy buzgósággal tölt be 1855-ig. Itt Kecskeméten érte Ballagit a pesti főiskola megalapításában fáradozó Török Pál pesti lelkésznek az a meghívása, hogy jőjjön Pestre, vállaljon tanári állást a tervezett theologiai intézetben s legyen segítségére a különösen Kecskemét részéről hevesen támadott intézet megszilárdításában. Érdekesen

jellemző a Török meghívó levelének eme részlete. „Kedves Móricz! Tanári fizetésül 1000 frtot tervezek; ha lesz pénz, fizetek, ha nem lesz, vársz, a míg pénzt szerzek.“ De Ballagi habozás nélkül elfogadta a sajtósági meghívást, nemes ambíciója ellenállhatatlanul vonzotta a fővárosba és 1855 szeptember végén Pestre költözött, a hol az 1855 október 10-én megnyitott theologiai intézetben mint a bibliamagyarázat és a keresztyén hittan tanára 1877 június végéig működött, a mikor egészségi okokból állásától megválni kényszerült.

Pestre jutva, anyagi gondoktól menten, Ballagi egész lélekkel keble új eszményének, a magyar protestantizmus felvirágoztatásának szentelte életét. Itt újította föl régi barátságát Székács Józseffel, a pesti ág. h. evang. lelkészszel, a későbbi bányakerületi szuperintendenssel; itt lett bizalmasa Török Pálnak, főiskolánk megalapítójának, a későbbi dunamelléki püspöknek és Gönczy Pálnak, a hírneves paedagogusnak. E fenkölt lelkű, de puritán jellemű férfiak társaságában először a pesti főiskola akadémiái tanszakát, a theologiai tanintézetet szilárdítják meg szellemi, egyházjogi és anyagi tekintetben; azután 1859-en kezdve a főgimnázium osztályait állítják föl fokozatosan, vállvetett erővel, megosztott munkával. A főiskola anyagi és jogi megerősítésében Török Pálé az érdem oroszlánrésze, a ki 1861 óta mint dunamelléki püspök főkor-mányzó állásba jutva, állásának egész tekintélyét, személyének teljes súlyát latba veti kedvencz főiskolája érdekében. Önkénytes (s természetesen ingyenes) tanárokat toborz intézetéhez Székács József, Gönczy Pál, Girokuthy F. személyében, sőt pár évig maga az igazgatója és a gyakorlati theologia tanára a theologiai intézetnek; e mellett pénzt gyűjt itthon és külföldön; könyvtárt szerez, a Ráday-könyvtárt, önkénytes adományok gyűjtésével; védekezik és harczol, sajtóban és zöld asztalnál a kezdet nehézségeivel küzködő, de a kecskeméti társintézet részéről is hevesen ostromolt zsenge intézet érdekében. De a lázas munkában hűséges segítő- és fegyvertársa volt Ballagi Mór, ki a pesti theologiai intézetnek első rendes tanára, első tudományos vonzóereje és első irodalmi nagysága. Mester a tanári katedrán, mester az időszaki sajtó terén, mester a tudományos irodalomban.

Ballagi sajtósági tanári temperamentum volt. Tudása rengeteg tárházából csak úgy ömlöttek a súlyos, a tartalmas eszmék; élénk szelleméből csak úgy sziporkáztak a szellemes reflexiók; meleg kedélyéből csak úgy áramlottak a nemesítő érzések. Nemcsak fejjel, hanem szívvel is tanított. Előadásainak értéke azonban nem abban állott, hogy szilárd hitelveket

és kész pozitív tanokat vésett a hallgatói lelkébe; hanem sokkal inkább abban, hogy széles látókört tárt fel előttük és meg tudta kedveltetni velök a tudományos kutatást. Tanári működésének ez az eszméltetés és öntevékenységre kaptatás volt a legbecsesebb oldala. Másik vonzó ereje a tudomány és a tanítványok iránt tanusított kifogyhatatlan szeretete. Olyan lelkes és szeretetteljes tanárt, a minő Ballagi volt, ritkán szűlnek az idők. Most 35 év múlva is jól emlékszem, a mint betegségtől kinzott vézna testtel a katedrara fölvészorgott; szinte szánalom volt rá nézni — az első perczben. De a mint belemelegedett az előadásába, szemében kilobbant a lelkesedés tüze, görnyedt alakja kiegyenesedett, rekedtes hangja csodálatos csengést nyert, s szent lelkesedését észrevétlenül úgy átöntötte hallgatóiba, hogy mi is az ő szent hevétől égtünk, mi is az ő eszmevilágába emelkedtünk. Valósággal szuggerálta a tanítványait! . . . És e mellett mennyire szerette őket! Minden tehetségesebb tanítványában egy-egy hithóst vagy tudományos apostolt látott, s emberszerető paedagogiája oly optimizmussal ítelt róluk, hogy a mint már Baksay megjegyezte, Ballagi szemében a tanítványok egyik fele mindig zseni volt, a másik fele legalább is kiváló tehetség.

De Ballagi nem érte be az elméleti tanítással; kiváló gyakorlati érzéke a gyakorlati cselekvés terén is mindig foglalkoztatta. A dunamelléki egyházkerületnek korán tanácsbírája, az egyetemes tanügyi bizottságnak tekintélyes tagja, az egyetemes konventnek állandó tagja s az első egyetemes magyar református zsinatnak 1881-ben egyik vezéralakja volt. Hányszor hallottuk a különben gyenge szervezetű embert hatalmas szónoki erővel beszélni, midőn a vallás, az egyház és a tudomány szabadságáról és előbbviteléről volt szó. Sokoldalú gyakorlati és társadalmi tevékenységének vezéreszméjét ő maga fejezi ki legkiválóbban egyik művében: „Én mindig azok között állottam, a kik a társadalmi haladás jogát vallják s annak újjászületésén működnek“. (Intő szózat fiához.)

Lelkes tanári és társadalmi munkássága mellett kiváló irodalmi tevékenységgel is növelte egyéni súlyát és öregbítette főiskolánk jó hírnevét. Az írás volt Ballaginak igazi életeleme s a sajtó terén kifejtett munkássága nemcsak jelentékeny, hanem sok tekintetben úttörő is. Pestre költözésének mindjárt első esztendejében megindítja és 18 évig szerkeszti a Protestáns Képes Naptárt, ezt a jelentéktelennek látszó, de a valóságban korszakos vállalatot. Mert ez a kalendarium nem csupán naptár volt, hanem az önkényuralom által szétvert protestáns írónak irodalmi találkozó helye, az erőszakkal

elfojtott protestáns lelkiismeretnek irodalmi ébresztője, a protestáns hitépítő irodalom kikeletjének első fecskéje. A naptár első évfolyamaiba egy Arany János, Tompa Mihály, Jókai Mór, Gyulai Pál, Szász Károly, Székács József, Török Pál, Gönczy Pál, Szilágyi Sándor irták az evangéliumi hitet és öntudatot ébresztő közleményeket. Még kifejezettebben a vallásos építés szolgálatában állott a Házi Kincstár című családi lapja, melyet 1861-ben indított meg és néhány évig magas irodalmi színvonalon szerkesztett.

Időszaki egyházi-irodalmi működésének koronája azonban a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, melyet 1859-ben alapított és 1888-ig szerkesztett s adott ki. Ez a lap a Ballagi idejében, kivált az első tiz esztendőben, eszmegyűjtő fókusa, szellemi iránytűje és tudományos központja volt a magyarországi protestantizmusnak. Szerkesztője, a nagy eszmék e lelkes bajnoka, széles tudományosságával, bámulatos mozgékonyosságával és a legjobb irodalmi erők megszólaltatásával a magyar protestantizmust úgyszólván egy csapásra belevonta a Nyugat-Európát foglalkoztató egyházi és iskolai eszmeharczokba. A Protestáns Lap vezette és juttatta diadalra az 1859. évi hirhedt patens elleni mozgalmat, melynek győzelme nem csupán a protestáns egyház autonomiáját mentette meg, hanem a nemzet alkotmányának helyreállítását is hatályosan elősegítette. Ballagi a patentális harcokban hitünk és hazánk megtámadott jogainak hősie védőbajnoka volt. Nem törődött a sajtóhatóság zaklatásaival, nem a lapja elkobzásával: merészen és elszántan haladt az egyház és haza védelmének tövises útján. S hogy ügyeink állásáról a művelt külföldet is tájékoztassa, 1860-ban Hamburgban álnév alatt kiadja „Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik Oesterreichs“ című nagyobb röpiratát, mely Széchenyi „Blick“-je mellett a leghevesebb támadás volt Ausztriának a Bach-korszakban folytatott politikája ellen. E bátor és hazafias egyházpolitikai magatartását hitfelei bizalma azzal jutalmazta, hogy az 1861-iki országgyűlésre az ómoraviczai kerületből képviselővé választották. Ugyancsak a Protestáns Lap és ennek szerkesztője vívta meg részint a megcsontosodott protestáns orthodoxia, részint az újraébredt ultramontanizmus ellen azt a hatalmas polemiát, mely irodalmi becs tekintetében páratlan a magyar protestantizmus legújabb történetében. A Protestáns Lap indította és érlelte meg azt a modern theologiai irányt, melyből a hetvenes években egyfelől a „Protestáns Egylet“ theologiai liberalizmusa született, másfelől előbb Filó Lajos, majd Révész Imre vezetése alatt ellenhatásként a jelenkori pozitív evangéliumi

irány keletkezett. A Protestáns Lap hasábjain születtek és nyertek irodalmi érlelést ama belső egyházi intézmények eszméi, melyek későbbi zsinatjainkon és egyházi életünkben, az öt egyházkerület egyesítésében, az egyetemes (határozatképes) konvent felállításában, az Erdélylyel való egyházi unióban, az országos egyházi közalapban, az országos lelkészi gyámintézetben, a Magyar Prot. Irodalmi Társaságban s a belső misszió több intézményében a mindvégig lelkes és tevékeny Ballagi nagy örömeire testet öltöttek.

Időszaki sajtótevékenysége mellett Ballagi a tudományos egyházi vagy theologiai irodalmat is szorgalmasan művelte. 1856-ban Héber nyelvtant ad ki tanítványai számára. 1862-ben nagyhirű „Tájékozás a theologia mezején“ cz. polemikus munkája jelenik meg, melyben a Filó-féle orthodoxyával szemben a Baur-féle tübingai iskola bibliakritikai elvei mellett tör lándzsát. Ez a kritikai szellem szól az 1865-ben kiadott „Bibliai tanulmányok“ cz. munkájából is. 1868-ban „A népiskolai törvényről“ ír nagyobb tanulmányt, a melyben liberális elveinek megfelelőleg azt vitatja, hogy a protestantizmusnak nincs mit félnie a népiskolák államosításától; „ne az legyen a jel-szavunk, hogy minél több iskola, hanem az, hogy minél jobb iskola“. Bibliafordításaiból, fájdalom, csak töredékek jutottak nyilvánosságra. Magas színvonalon szerkesztett „Protestáns Tudományos Szemle“ című tudományos theologiai folyóirata a csekély pártolás miatt csak néhány (1869—1872) évig tarthatta fenn magát. Mindeme művekben és szerkesztésekben Ballagi, mélyen érezve korának mélyreható meghasonlását a hit és tudás között, theologiaja elé azt a nagy czélt tűzte, hogy a vallást összhangzásba hozza a modern műveltséggel. De e merész kísérletben az ő és az elvtársai jóhiszemű törekvéseit nem kísérte a reménylett siker. Mert bár igaz, hogy a „Protestáns Egylet“ racionalista-kritikai irányú theologiaja egy kis időre szokatlan pezsgésbe hozta a magyar protestantizmust s az akkor még szegényesebb theologiai irodalmunkat néhány értékes munkával gazdagította. De az is kétségtelen, hogy az óhajtott hitbéli ébredést és a reménylett egyházi megújulást teljességgel nem tudta előidézni ez a magát nagy előszeretettel modernnek nevező theologiai irányzat. Ennek azonban az a mélyen fekvő elvi oka, hogy hitet csak hit képes szülni és megújítani, s az evangéliomi benső kegyesség vallásfentartó és erkölcsnemesítő erejét sem a bölcséleti tudás, sem a bibliai kritika nem képes pótolni. De azt el kell ismerni, hogy Ballagi ezekben a hitébresztő és egyházfejlesztő mozgalmakban is az a lelkes és eszményekért hevülő férfiú volt,

a kinek öt korábbi egyháztársadalmi és kulturális törekvéseiben ismertük; az a hegeli filozófus, a ki hétköznapiságba soha sem süllyedt, s ha nagy terveivel dülőre nem juthatott, megnyugvást lelt a latin szállóigében: *in magnis et voluisse sat est* (nagy dolgokban akarni is elég).

Ámde Ballagi nemcsak az egyházi tudományok terén volt mester, hanem az úgynevezett világi tudományok mezején is elsőrendű tudós vala. Kitűnő nyelvész. Nyelvészkedéssel kezdte tudományos pályáját, mikor 1857-ben a m. tud. Akadémiában mint rendes tag a székét elfoglalta („A nyelvújítás és nyelvrontás”) és nyelvészeti kérdés volt tudományos hattudala a m. tud. Akadémiában, mikor 1890-ben az új orthologia túlzásai ellen fölemelte hatalmas szavát. Ballagi ugyanis mint nyelvész élénk részt vett a Kazinczy-féle nyelvújítás utóharcaiban. Korán belátta nyelvújításunk túlzásait s midőn egyes szaktudósok és fordítók oda vitték a dolgot, hogy nyelvünk eredetisége, egyedisége volt a kockán, ő volt az elsőek között, a ki „megállj“-t kiáltott a meggondolatlan újítókra. 1857-ben felolvasott értekezése („A nyelvújítás és nyelvrontás”) fordulópontot jelöl az utónyelvújítás történetében. Kimondja ebben, hogy miután a nyelvújítás forradalmi úton már segített a nyelv égető szükségein, ám hagyjuk meg a forradalom szükséges alkotásait, de következzenek immár be a restauratio, a törvényes rend időszaka. Az ő akadémiai felszólalása volt egyik előmozdítója a nyelv ügye körül a kritikai helyes irány felülkerekedésének, melynek eredménye 1872-ben a „Magyar Nyelvőr“ megindítása. És mikor az új orthologia, szerinte nagyon is túlzó irányt kezdett követni, Ballagi ettől elválva, több akademikus társával külön útra tér s előbbi álláspontjához hiven a nyelvújítás általánosan elfogadott eredményeit védve (ímént említett hattudalában) kimondja, hogy a nyelvtudománynak „nincs jogában, tehetsége sincs rá, hogy a multat szabályozza, hogy helytelennek nyilvánítsa, a mit a nagyközönség emberöltőkön át használt s ezzel hallgatólag kijelentette, hogy szellemi sajátjának tekinti“. Az öreg tudósnek e kivételes conservatív álláspontja jó hatással volt az új orthologia túlzásainak a fékezésére. Mindez kétségtelenné teszi, hogy Ballagi a lapszerkesztés mellett a nyelvészet terén aratta legszebb irodalmi babérjait; nyelvészeti, még pedig szótári műveiért részesült úgy a könyvkiadók, mint az Akadémia részéről 1867-ben jól megérdemelt anyagi jutalomban (Fekesházy-jutalom) és szótárai (Ballagi Német szótár) révén ismerte meg nevét széles e hazában minden művelt ember.

De ne váljunk el addig Ballagi Mór drága emlékétől,

mig pár szóval az egyéniségéről is meg nem emlékezünk. Az az éles, néha szúrós tollú író s az a temperamentumos tanár és szónok, a kinek arczképét eddig rajzolgtám, még teljességgel nem az egész Ballagi Mór. A jó szív, az ember-szeretet volt egyéniségének legjellemzőbb vonása. Neki, a kinek gyermek és ifjú korában a szenvedéseknek oly kemény iskoláját kellett végigjárnia, mikor sorsa jobbra fordult, szive az emberszeretnek folyton buzgó kútforrása lett. Igénytelen, szelíd, jóságos ember volt minden izében. Nemcsak tanártársait szerette, a kikkel 32 évi tanárkodása alatt se Szarvason, se Kecskeméten, se Budapesten soha még csak komoly szóváltása sem volt, s a kik előtt szive, háza és asztala mindig nyitva volt; nemcsak tanítványaival éreztette szeretetteljes szive jótékony melegét, az iskolában éppen úgy, mint az asztalánál, a hová őket gyakran meg-meghívta: Ballagi mindenkit a keblére igyekezett ölelni, a kit nélkülözni és szenvedni látott. Hány szegény ember talált bajában segítséget, szomorúságában vigasztalást ennél a jólelkű embernél; hány tehetséges szegény ifjút látott el tanácscsal és kalácscsal; hány nélkülöző és éhező szegényt segített kenyérhez, álláshoz, szives ajánlásával! Lapjában állandó rovatot tartott az „Adakozások“-nak és minden jótékony célra nemcsak szorgalmasan gyűjtött, hanem maga is bőkezűleg adakozott. Csak magára az Országos Protestáns Árvaházra közel 50 ezer koronát gyűjtött a konfirmált gyermekek krajczáros adományaiból. És mennyire szíven viselte ennek az áldásosan működő intézetnek a sorsát! Igazgató választmányának kezdettől végig egyik legtevékenyebb és legszorgalmasabb tagja, néhány éven át elnöke s nevelési bizottságának élete végéig oly szorgalmas elnöke volt, hogy nem múlt el hét, hogy az ő kicsinyeit meg ne látogatta volna. Neve nemcsak az árvaházi jóltevők márványtábláján van aranybetűkkel bevésvé, de talán még maradványokban be van írva az ott nevelkedett árvanemzedékek szívébe.

Magánéletének ismertetésére nem terjeszkedem ki. Itt jelenlevő gyermekeire és unokáira hivatkozva, csak annyit mondok róla, hogy Ballaginál jobb és gondosabb családapát keveset lehet látni. Gyermekeit nemcsak példás atyai szeretettel és kiváló gondossággal nevelte, hanem bölcs gazdálkodásával, nagy szorgalmával és páratlan igénytelenségével azt is lehetővé tette, hogy övéi az anyagiakban halála után se lássanak szükségét. Szeretetet árasztva övéire és övéinek viszontszeretetétől környezve hunyta jóságos szeméit az 1892-dik év szeptember elsején. Áldás volt élete, áldott, örökre áldott legyen emlékezete!

Tisztelt Közönség! Azt hiszem, ebből a halvány vázolásból is kidomborobnak ama főbb tanulságok, melyeket Ballagi Mórnak lélekben, erkölcsben gazdag élete fölmutat.

Az első és legfőbb tanulság nektek szól kedves tanuló ifjúság, gimnazisták és theologusok, a kik erőteljes példában láthatjátok, mit tehet, mily akadályokon törhet át a vaszorgalom és ernyedetlen kitartás. Ballagi élete a szorgalomnak és kitartásnak klasszikus példája.

A másik nagy tanulság hozzánk szól, tanárokhoz, az ő utódaihoz és azt példázza, hogy az olthatatlan tudományszomj és az emberszeretetből fakadó munkásság mennyi áldást szül a tanári tanszéken, az irodalomban és a társadalmi életben. Ballaginak a tudományszeretet és az emberszeretet volt a magasra emelő életeleme.

Harmadik kérő szó e főiskola kormányzóihoz szól s azt hangoztatja: szeressétek, támogassátok és fejlesszétek az iskolát, mert az a földi és mennyei haza veteményes kertje.

És mi mindnyájan, ha az élet küzdelmeiben lankadni érezzük erőnket, gondoljunk Ballagi Móra, ki mint a Mózes csipkebokra örökké tűzben égett és lángja hevéből soha nem veszítve, mindig és mindenütt csak melegített. Ha tettekre, alkotásokra lesz szükség, tekintsünk arra a soha el nem fáradó, mindig lázas tevékenységű férfúra, a ki mindig első vetette kezét a munkára és legutolsó hagyta el a munkatért. Ha kicsinyes okokból akarnánk elhamarkodott ítéletet mondani emberek vagy események fölött, gondoljunk arra a fenkölt lelkületű keresztyén bölcsre, a ki mindent elvi magaslatról tudott tekinteni és minden méltatlan bántalmat meg tudott bocsátani. Ha egyházunk vagy hazánk jogai megtámadtatnának, állítsuk lelkünk elé azt a rettenthetetlen harczost, a ki, mint az ókori Dávid, a seregek Urának Istenének nevében szembe ment a jogtíró hatalom Goliátjával s merészen szórta ellene lángoló egyház- és hazaszeretete öldöklő dárdáit. S ha az emberszeretet nyájas, szivélyes, kifogyhatatlan türelmű apostolára van szükségünk, újítsuk föl annak a jólelkű embernek drága példáját, a ki olyan sok jót tudott tenni, mert nagyon tudott szeretni.

Mindezeket elgondolva buzduljunk forró hálára az élet és gondviselés felséges Urához, kinek kegyelme nekünk, ennek a főiskolának oly halhatatlan emlékü férfiakat adott, a kik „sokakat vittek az igazságra s ezért miként a csillagok, örökké fénylenek“.

Szöts Farkas.